

הומור כנשק:

פזמונים, תסכיתים, מופעי קברט, עיתון סטירי בגטו טרזין רות בונדי

הומור איננו בקבוק מולוטוב, אי אפשר להכין אותו מראש, לייצר אותו במחותרת למשימה מוגדרת, לאגור אותו לקראת מאבק ההישרדות. הומור נובע מצרכים פנימיים אישיים עמוקים, שאינם משמשים כל מטרה חיצונית. ראשית לכול חייב להיות הומור כשלעצמו, כל השאר איננו אלא תוצאות לוואי. היה הומור בגטו טרזין, על כך מעידים עיתוני הילדים, הטקסטים למופעי קברט, שירים וקריקטורות שנשמרו, זיכרונות שנכתבו אחרי השחרור ובעיקר העיתון ההומוריסטי *Šalom na Pátek* ("שלום ליום שישי"). העיתון הופיע בעותק אחד בין אפריל 1943 לאוגוסט 1944 וכבר בראשית דרכו הודיע לקוראיו הנכבדים שאין לו "כל נטייה שלומיסטית [ציונית, בעגת הגטו], מיסטית או אנטי-שלומיסטית, אלא אך ורק הומוריסטית".¹

לגבי טרזין אפשר לטעון שהיכולת לצחוק על הנעשה בגטו נבעה מאי ידיעת הגורל הצפוי, אבל אי אפשר לומר זאת על מחנה המשפחות בבירקנאו.² גם שם, בצלן של ארובות המשרפות שאש ועשן מיתמרים מהם יומם ולילה, כשהצפוי כבר ידוע (אם כי לא נתפס במלוא מהותו) – גם שם נכללו קטעי הומור בהצגות שהועלו במעון הילדים. הטקסטים לא נשמרו, אך המעטים שנותרו בחיים עוד נושאים זיכרון של תסכית על אסיר לשעבר ששב הביתה והמשיך להתנהג כמו במחנה, של אקטואליזציה של "שלגייה ושבעת הגמדים".

ההומור בגטו טרזין נבע משני מקורות בעלי שורשים עמוקים: התרבות היהודית והתרבות הצ'כית, וקשה לקבוע היכן השפיעה האחת והיכן השנייה. הרי יסוד שתיהן משותף: הומור הוא נשקם של החלשים. גם היהודים וגם הצ'כים התמודדו מאות בשנים עם כוחות חזקים מהם שביקשו למחוק את זהותם; אלה ואלה היו מיעוט בסביבה עוינת. ביצירות ההומוריסטיות בכתב שנותרו לא קשה לזהות את השפעות הספרות הצ'כית: **החייל האמיץ שווייק** מאת האשק, כתבי הסופרים קרל צ'אפק וקרל פולאצ'ק, הטקסטים של

¹ *Šalom na Pátek*, no. 2/11 (SNP), איו"ש, 64-0.64, העתק אב"ט.
² על מחנה המשפחות ראה הפרק "משחקים בצל המשרפות".

התאטרון הסטירי V+W (Voskovec a Werich) בפראג. שווייק היה מרגיש בגטו טרזין כמו בבית: לא זו בלבד שחסידי ידעו לספר על-פה פרקים שלמים מעלילותיו להנאת המאזינים להם, אלא שהיו בגטו מצבים רבים מספור שהזכירו אותו. היו דמויות שכאילו יצאו מבין דפיו, דוגמת תיאודור יאנטשק (Janetschek), מפקד הז'נדרמים הצ'כים בגטו, גרמני מתוך בחירה, בעל גוף עגול ורגליים קצרות, שהאסירים כינוהו משום כך "כרובית":

היום הוא כאן אדון גדול

בתור מפקד כלי-יכול,

מטיל עלינו אימה ופחד,

אבל עוד יקבל בתחת.³

כשדיבר יאנטשק באוזני יעקב אדלשטיין, זקן היהודים הראשון, שהיה אמיץ ושנון גם בעיני מתנגדיו, על מצבם הטוב של היהודים בטרזין, שאינם חייבים לצאת לחזית ואחרים מגנים עליהם, ענה לו אדלשטיין: "הרי תמיד תוכל להתגייר, Herr Hauptmann".⁴

שווייק, סמל ההתנגדות הצ'כית הסבילה למיליטריזם האוסטרי, לכוחנות ולביורוקרטיה, ממש נועד לטרזין. ואכן, יוזף טאזיג, המכונה פפק הארוך, סופר ומבקר תאטרון חובב, מעריצם החייכני של האשק, גוגול ודה קוסטר, שידע את החייל האמיץ שווייק על-פה, התכוון לכתוב בגטו עלילות שווייק חדשות ואף החל לעבוד על כתב היד: זה היה אמור להיות סיפורו של אזרח פראג תמים, שבא למשרדי העירייה לשלם מס כלבים, נעמד בטעות בתור הלא-נכון לפני האשנב הלא-נכון, ושם מטביעים בתעודת הזהות שלו את האות J, כלומר יהודי, ומכאן הוא נשטף בזרם הגורל היהודי ומגיע לגטו טרזין.⁵

על נפילת סטלינגרד הגיב פפק באחת "הדרשות" שלו, שנהג לשעשע בהן את חבריו

לעבודה ביחידת התובלה:

³ אב"ט, 366.

⁴ Karl Löwenstein, *Aus der Hölle Minsk in das "Paradies Theresienstadt"*, Berlin, 1958

⁵ Norbert Frýd, *Láhvová pošta*, Praha, 1971, pp. 217-218

מצטמקת פרה שלמה לכף אחת של בשר קצוץ: "מכל הפרה נותרה, איזה לעג מר, / רק מנה של 60 גרם קציץ בשר".¹⁰

אותה ההתרכזות בחיים בטרזין היתה, לדעתי, בהחלט מובנת מאליה: ההומור הוסיף כוחות, כאן ועתה, שחרר פחדים, הקל את המצב הנתון. *Rideo, ergo sum*. אני צוחק, משמע אני קיים.

גם ההומור של קרל פולאצ'ק, שינק משני המקורות, היהודי והצ'כי, מצא לו ממשיכים בטרזין: שני רומנים בהמשכים שהופיעו בעיתוני הילדים בגטו נכתבו בהשפעתו הישירה. את האחד, "גורלה של משפחת מייסלשוויין בטרזין", כתב נער (או כמה נערים) תחת שם העט "קושולה", והוא פורסם בשישה המשכים בעיתון הילדים *Kamarád*,¹¹ שהופיע במעון הילדים Q609 בין אוקטובר 1943 לספטמבר 1944. השני, "גברים בנבדל נוסעים לטרזין", הנשען על הרומן הידוע של פולאצ'ק **גברים בנבדל**, פורסם בחמישה המשכים בעיתון הילדים *Vedem*, עיתונו של מעון 1 של בית הילדים L417, וכותביו חתמו בראשי התיבות Ca-Kr.¹² עלילת שני הסיפורים דומה: אמא ואבא מלאי גוף, הורים לשלושה אצל משפחת מייסלשוויין (Meiselschwein), לשניים אצל משפחת נאצ'ראדץ (Načeradec), נקרעים מחייהם הזעיר-בורגניים השלווים, מתנסים בתלאות של גטו טרזין ומנסים לגבור עליהן עד הרגע שהם נשלחים בטרנספורט לפולין – מה שאפשר למחברים הצעירים לקטוע את העלילה כאשר יבש מקור השראתם או אבדה סבלנותם.

פולאצ'ק עצמו הגיע לטרזין ביוני 1943 והוא בן 51, אדם שפוף, עייף, חסר כוח להתקומם ולו בכתיבה. וכך כתב למראה תמונות הקדושים המעונים אדישי הפנים בביבליה עתיקה: "בעבר הנחתי שציירי ימי הביניים לא ידעו להביע מצבים נפשיים כמו פחד, תדהמה או כאב וכולי, ולכן נראה כאילו אין לקדושים עניין בעינוייהם שלהם. עכשיו אני מיטיב להבין אותם:

מה כבר יכלו לעשות?"¹³

¹⁰ אב"ט, 366/2.

¹¹ קושולה (Košule, שם עט), "גורלה של משפחת מייסלשוויין בטרזין", בתוך: קראו לו חבר, עתון הילדים "קמרד" מגטו טרזיינשטאט (טרזין) 1943-1944, ירושלים 1997, גיליון 9-14, 24.12.1943-4.2.1944.

¹² *Vedem*, העיתון של מעון 1 בבית הילדים L417, מס' 7/15, שם העט של המחבר Ca-Kr, העתק אב"ט.
¹³ Karel Poláček, *Život a dílo*, Rychnov, 1995, p. 57

הטקסטים של הרצאות שנשא קרל פולאצ'ק בגטו – "קרל צ'אפק", "אופטימיזם ופסימיזם", "עדים בבתי משפט", "עושר ועוני", "אזרחי טרזין ומנהגיהם", "על סובלנות וחוסר סובלנות" – לא נשמרו, וייתכן שלא הועלו כלל על הכתב. לא נותרו אלא הערה של כותב צעיר בעיתון הילדים *Vedem* על הרצאתו של פולאצ'ק במעון הילדים L417 על ספרות רוסית ומה שרשם פולאצ'ק ב-17 בספטמבר 1943 בספר הזיכרון של מילוש סאלוס, מהנדס ומורה לשעבר באקדמיה למסחר, פטריוט צ'כי, מעורה בתרבות הצ'כית, אחת הדמויות המרכזיות בחיי התרבות בגטו. פולאצ'ק כותב שם על פנכת האוכל העשויה פח, שרק פרולטר שרגיל לכופף את גבו יודע לשאת אותה:

לכן אינך יכול לשאת את ארוחת הצהריים שלך זקוף קומה, ראשך בעננים, כי אז היית מביא הביתה רק מחצית המנה והיית רעב יותר מן הפרולטר הכפוף. אתה חייב להביט בתוך המרק שלך בריכוז גדול יותר משל מגדת עתידות המביטה בכדור הבדולח שלה כשהיא מבקשת לקרוא את העתיד.¹⁴

אותו הומור סלחני לנוכח מצב שאי אפשר לשנותו, אלא רק להקל אותו, משתקף בעשרות פיליטונים ופרודיות שכתבו בגטו גם מבוגרים וגם ילדים: על אבדן כרטיס האוכל, שהיה כרוך בהפסד של ארוחה אחת לפחות ובביורוקרטיה אינסופית עד קבלת כרטיס חלופי, על המלחמה בפשפשים ועל ה-Pischkollonne, שיירת המשתינים הלילית למחראות, על סחיבת תפוחי אדמה ועל נושאים אחרים מהווי הגטו, ובין היתר כתבות "איך עושים מה" בהשראתו של קרל צ'אפק.¹⁵ רק מעטים, בעלי נפש רגישה, דוגמת פטר גינץ, עורכו המחונן בן ה-15 של עיתון הילדים *Vedem*, הבינו שהומור פירושו השלמה, הרמת ידיים: "והמשוגע הזה, רק לפני שנים מעטות, / ביקש להפוך את העולם מן היסוד".¹⁶

ההומור של טרזין צמח על הקרקע הפורייה של הצער, ואכן, בשירה שנשמרה שירי

¹⁴ אב"ט, 314.

¹⁵ קראו לו חבר, בייחוד עמ' 24, 39, 121, 185.

¹⁶ *Vedem*, no. 7/6

הכאב רבים יותר מן השירים ההומוריסטיים. מאות בשנים צחקו היהודים על גורלם הטרגי כדי לא לבכות, הם צחקו, כמו שלום עליכם, מתוך דווקא, בדמעות. אסירי הגטו ביטאו את השקפת העולם הזאת בעשרות וריאציות. עמו גרואג, לשעבר בעל מפעל לייצור לתת, כתב בגטו בשנת 1942, בגיל 56, בחוברת ציורים וחרוזים בגרמנית שנקראה *Abundantia*:

לא ניקח דברים ברצינות,
יקרה אשר יקרה, יעשו מה שיעשו,
אפשר להצטער על הכל, על הכל לבכות,
אך אפשר גם על הכל לצחוק.¹⁷

אחר כתב: "פסימיסטים, אל תחמיצו פנים, / הרי מוטב רק לצחוק".¹⁸ וכך גם המחבר האלמוני של "שיר טרזין", המושר לפי מנגינה מהאופרטה "הרוזנת מאריצה" של פרנץ להאר:

כן, אנחנו בטרזין,
לוקחים את החיים
בקלי קלות,
מפני שאחרת
היתה זו פורענות.¹⁹

יוזף לוסטיג וייז'י שפיץ הקימו בגטו את "התאטרון הגנוב" בצלמו של התאטרון המשוחרר של וסקובץ ווריק. בקברט פרי עטם, "פרינץ בטליגנד" (Prinz Bettliend), אגדה על נסיך שהוכר רשמית שהוא רתוק למיטה ולכן איננו כשיר לצאת בטרנספורט לפולין, המלך אומר
בנאומו:

¹⁷ עמו גרואג, לעולם לא מאוחר מדי, מענית 1986, עמ' 46.
¹⁸ אב"ט, 366/19.
¹⁹ Ulrike Migdal, *Und die Musik spielt dazu*, München, 1986, p. 46

דע לך, שבראש לא תשבור את הקיר,
שבגידופים וביללות לא תשפר דבר.
כך, עמי, אני, המלך, אומר לך,
כדי להעניק לך גם שליטה, גם כוח,
כדי שתישא את התלאות בגבורה,
לא תאבד את האמון בעצמך
ותמשיך להחזיק מעמד.²⁰

לאדם הנורמלי היו סיבות רבות להשתגע בתקופת השואה, גם קודם שידע על חרושת המוות. לעתים היה בהומור ניסיון לשמור על שפיות הדעת, כדי לא להטיח את הראש בקיר. כך ב"שיר פורים", שהמחבר מספר בו איך שתה לחיים עם משפחתו המאושרת כשהגיע האפידייביט, הערבות לאשרת הכניסה המיוחלת לארצות־הברית, אך קודם שהספיק לעבור את כל הליכי ההגירה הסבוכים ולקבל את כל האישורים הדרושים, באה, במקום הנסיעה אל החופש, הקריאה לטרנספורט לגטו:

במקום אל הינקים,
אנו נוסעים לטרזין,
במקום אל הדוד סם,
הגענו עכשיו לכאן.²¹

עם כל האירוניה, הסטירה, הלעג על הנהגת הגטו, גם מחבריהם של שירי קברט ממוצא צ'כי, בעלי מודעות פוליטית (רבים מהם קומוניסטים), הרגישו צורך לסיים בנימה אופטימית, בהבטחת עתיד טוב יותר. "שיר הציביליזציה" מאת פראנטה קובניץ (Kowanitz), לפי לחן של

²⁰ אב"ט, 366/17.
²¹ אב"ט, 366/89.

המלחין הצ'כי ייז'י יז'ק (Ježek), מונה את כל המחלקות הרבות שקמו בגטו – לבניית דרגשים, לחלוקת בגדים משומשים, לניהול מטבחי חימום וכו' – ומסיים: "ומחלקת הרכבת כבר בנתה מסילה/ כדי לקל את הנסיעה הביתה".²²

הנס גינתר אדלר, המבקר המחמיר, בעל הדעות הפסוקות על הנהגת הגטו ואסיריו, מדבר על "אופטימיות חולנית" ועל "קלות דעת מופקרת",²³ אך בגטו גם הפסימיסט האמין "שיבוא סוף, אולי לא בהקדם, כמו אדם החרד לעורר את זעם האל".²⁴ ואולם גם רואי השחורות הגדולים ביותר לא ראו את חשכת תאי הגז, אולי מפני שלא היו, לפי הגדרתו של קרל צ'אפק, פסימיסטים אמיתיים: "אינך פסימי מפני שאתה רואה כאב, כסילות, אכזריות ואבסורדיות של הכול. כל עוד זה כואב לך, כל עוד אתה מזדעזע ומרחם, אינך פסימיסט".²⁵

*

גטו טרזין היה המשך – קשה, מפחיד, מעיק, מאיים, אך המשך – ולא קו פרשת המים בין שני עידנים, מציאות שלא היה לה אח ורע. דורות רבים צחקו היהודים על עצמם, האשימו את עצמם, אף שנאו את עצמם, רק כדי שלא לכפור ביושב במרומים המטיל עליהם את כל הגזרות. גם בטרזין היה קל יותר לצחוק על מעשי היהודים מאשר להתקומם נגד הגזרות מלמעלה, שאף הן הוטלו על ידי שליט כלי-יכול נורא. מובן שקטעי ההומור נגעו בגרמנים רק באלגוריה, ברמזים, לפעמים עבים למדי, כמו בשיר "הידרדרות" על המנהג להשתחוות לפר שהיה מקובל במקדשי אפיס במצרים העתיקה:

מאז פולחן זה הידרדר

פלאים מדור לדור.

עכשיו מסירים כובע

לפני כל חמור.²⁶

²² Bor, *Opuštěná panenka*, p. 152

²³ Adler, *Theresienstadt*, p. 595

²⁴ רדליך, *חיים כאילו*, רישום מ-9.11.1943, עמ' 203.

²⁵ Karel Čapek, *Výbor z prozy*, Praha, 1946, p. 181

²⁶ *Vedem*, no. 23/2

בחמישה-עשר הגליונות של העיתון ההומוריסטי *Šalom na Pátek* מצאתי רק מכתם בלתי מוסווה אחד:

אם יש לך פה גדול
ושכל במש'ורה,
אתה תמיד יכול
להיות ראש מיפקדה.²⁷

ההוכחה היחידה בכתב להומור הפונה ישירות לרשות היא פתק מיועד אל ה"ברושקי", דהיינו "פרות משה רבנו", כפי שכונו בעגת הגטו נשים גרמניות לובשות מדים שהיו מופקדות על החיפושים במגורי האסירים ונהגו להחרים לא רק את מה שאסור היה להחזיק בגטו – כסף, שעונים, סיגריות, סוללות, תרופות – אלא גם כל חפץ שמצא חן בעיניהן. בפתק שהשאר עמו גרואג על דרגשו בקסרקטין הסודטים למקרה שיבקרו שם בהעדרו, נאמר: "נשים מושכות כשהן נותנות יותר מאשר כשהן לוקחות". עם שובו מן העבודה מצא גרואג את כל רכושו הפוך על הדרגש, ועל הפתק תוספת שרשמה אחת מיעלות החן במדים הירוקים: "נשים מושכות גם כשהן לוקחות".²⁸

אף שהיה מדובר רק ברמזים – עבים בצ'כית, דקים יותר בגרמנית – מן הסתם שרר בגטו ביטחון גדול שלא יימצא מלשין בקרב הצופים והקוראים. במילון מונחי טרזין של *Šalom na Pátek* אמנם אין הגדרה למונח *Judenältester* ו-*ältestenrat*, כלומר זקן היהודים ומועצת הזקנים, ובמקומם נכתב: "מצונזר", אבל זאת רק לשם הלצה. הרי היה ידוע שגם חברי מועצת הזקנים נמנו עם קוראי העיתון, ואיש מהם לא היה מעלה על הדעת לצנזר סטירה או חצי לעג כלפי ההנהגה היהודית. הם העדיפו להיות הכליא ברק שחוצץ בין זעם השלטונות

²⁷ SNP, no. 15/3
²⁸ ארכיון וילי גרואג, מענית.

לקהילה והתערבו רק כשחששו מפני תוצאות של סטירה אנטי-נאצית גלויה, כמו במחזה האלגורי של קרל שוונק (Švenk), **רוכב האופניים האחרון**: בארץ רחוקה תפסו את השלטון חולי נפש בהנהגת "הגבירה", ובכל מחסור ובכל כישלון האשימו גורם מסוכן – רוכבי האופניים – ועל כן ראו חובה לחסל את כולם.²⁹ למה רוכבי האופניים דווקא? לפי בדיחה יהודית ישנה:

- בכל אשמים היהודים ורוכבי האופניים.

- למה רוכבי האופניים?

- ולמה היהודים?

שמו של הגיבור, בז'יבוני אבלס (הראשון צ'כי מיתולוגי, השני יהודי מובהק), שבסופו של דבר מנצח את "הגבירה" ואת שלטונה, כבר שימש את שוונק ברומן הומוריסטי שהחל לכתוב בפראג עוד לפני ההגליות. אך הוא לא חזר, לא לכתיבתו ולא מן המחנות.³⁰ לא אחת נכתב בגנותו של הקברט בגטו, ובייחוד בגנות הקברטים הגרמניים, שאינם מבקשים אלא לבדר ולהצחיק, שאין בהם מסר מרכזי, שהם דבקים בבדיחות נלוזות על חותנות, על בגידות בנישואים ועל פגמים גופניים, שהם שטחיים וסנטימנטליים.³¹ ואולם בעצם היכולת לצחוק היה כוח משחרר. הקהל, גם אם לא ידע להגדיר זאת, הרגיש כי הצחוק עוזר, כפי שכתבה פרידה רוזנטל בפזמון חוזר בשיר תודה ל"קברט שטראוס", שפעל בגטו:

כאב הרעב כלא היה

ועל כך לקברט תודה.

כאב הגעגועים כלא היה

²⁹ Eva Šormová, *Divadlo v Terezíne*, Památník Terezín, 1973, p. 47

³⁰ אב"ט, 576

³¹ Taussig, "Die Theresienstädter Kabarette," p. 215

ועל כך לקברט תודה.³²

"ואיזה מצב רוח טוב, כמה הלצות, אירוניה והומור מצאו מפלט בקברטים! על כמה שעות הרפיה ועליצות חבים אלפי אנשים תודה לאמנים המאלתרים האלה!", כתב פרופ' אמיל אוטיץ, מנהל ספריית הגטו.³³ אפילו מבקר מחמיר בדרישותיו האמנותיות כמו המלחין ויקטור אולמן, תלמידו של ארנולד שנברג, מביע את תודתו לשוונק ולצוות שלו על "הכרה עצמית אירונית, על הסטירה וצאצאה, הפרודיה, ולכן על אמנות אמת".³⁴

*

הומור שחור, שאדם צוחק בו על משהו בלתי נסבל, איום, מבעית, צוחק כדי לא לזעוק – הומור כזה היה בגטו טרזין נדיר יותר מן ההומור האופטימי, המרגיע, אך גם הוא היה מצוי בו. דלקת ריאות בלי אנטיביוטיקה פירושה סכנת מוות, אך היא הגנה זמנית מפני משלוח מזרחה. "האב המאושר" אומר אפוא:

עם צאת הטרנספורטים

עכשיו מהומה גדולה.

עוד מזל שילד חלה

בדלקת ריאות קשה.³⁵

כך גם הבדיחה "ביקור אצל רופא":

- עליך לשהות יותר באוויר הצח, לעסוק בספורט.

- אבל, דוקטור, באיזה ספורט אני יכול לעסוק בטרזין?

³² Migdal, *Und die Musik spielt dazu*, p. 71

³³ Emil Utitz, *Psychologie života v Terezínském koncentračním táboře*, Praha, 1947, p. 55

³⁴ Viktor Ullmann, *26 Kritiken über musikalische Veranstaltungen in Theresienstadt*, Hamburg,

1993, pp. 62–63

³⁵ *Vedem*, no 23/2

- אולי תבקש להיכלל בטרן-ספורט?³⁶

את הנגיעה הבלתי אמצעית ביותר במוות מצאתי בקריקטורה של אריך ליכטבלאו (לסקלי) משנת 1943: זקן שהגיע לגטו מגרמניה נפרד לפני יציאתו בטרנספורט מזרחה מחבריו בחדר החולים הסיעודיים: "להתראות בקבר ההמוני".³⁷

Šalom na Pátek מביא אוטוביוגרפיה מאוירת של רופא יהודי, שמשיקולי פרנסה הפך בעבר לגרמני טוב, אחר כך לצ'כי נלהב ולחבר בארגון ההתעמלות הצ'כי הלאומי "סוקול", אחר כך היה לציוני קנאי ולבסוף התנצר, אבל מאומה לא הציל אותו מפני ההגליה לטרזין. כאן חלה באנצפליטיס ובקרטיטיס ובמיני מחלות אחרות, עד שמת וגופתו נשרפה במשרפה המקומית: "וכך, סוף-סוף, הצלחתי לצאת מן הגטו".³⁸

אפילו ברגע הקשה מכול, לפני היציאה אל הבלתי נודע שבמזרח, ניסו הנפרדים להתגבר על האימה בעזרת הומור. כשעמדו אלפרד כץ ואשתו קרולינה לצאת בטרנספורט לפולין, אמר לו מחותנו וידידו: "אם תרצה לספר משהו בדרך...זכור את הבדיחה החדשה: מה ההבדל בין הנאצים לנעליים שלהם? בנעליים הנעצים [בעגה הצ'כית גם משוגעים] רק למטה...".³⁹

כשנסע האנוש האכנבורג בן ה-15 בספטמבר 1944 בקרון בהמות מזרחה, הוא היה מלא הומור, וכשנפוצה השמועה שהרכבת אינה נוסעת למחנה עבודה ברייך, כפי שטענו אנשי הס"ס בטרזין, אלא לאושוויץ, אמר: "לי לא יכול לקרות שום דבר. אמא שלי נמצאת שם" (היא נשלחה לשם היישר מכלא הגסטפו). ואולם בשעת הסלקציה ברציף של בירקנאו רץ האנוש לפתע אל חבריו שעמדו בצד של הנידונים להשמדה.⁴⁰

*

בהומור היהודי – בניגוד להומור הצ'כי – היתה חבוייה זה דורות נימה של שנהא עצמית, אולי

³⁶ SNP, no 13/16

³⁷ אב"ט, 268.

³⁸ SNP, no. 15-15/9

³⁹ Frýd, *Láhvová pošta*, p. 192

⁴⁰ Marie Rut Křížková, Kurt Jiří Kotouč and Zdeňek Ornest (eds), *We Are Children Just the Same*, Philadelphia, 1995, pp. 147

מתוך ניסיון להבין מה מקור שנאת הגויים, אולי משום שגם שואה עצמית תרמה לליכוד פנימי, סייעה להתמודד עם המצוקה, כהגדרתו של תיאודור רייק: "השפלה עצמית וזלזול עצמי הם אולי אמצעי הגנה ששומר על היהודי מפני סכנה גדולה יותר, מעין קרבן למען ההישרדות".⁴¹ ההומור בטרזין, מטבע הדברים, היה נגוע אף הוא בשואה עצמית: "טרזיינשטט, טרזיינשטט, / הגטו האנטישמי שקיים בעולם".⁴² וגם:

כאן, בטרזין היפה,

קל יותר ללמד פשפשים

לרקוד פולקה ומאזורקה

מאשר את היהודים משמעת.⁴³

כאשר אבי משפחה ממוצא צ'כי מקבל אחרי כל תלאות הגטו קריאה לטרנספורט לפולין, הוא מסיים את קינתו על ביש המזל הנצחי שלו במילים: "ראו רק, מה שקורה, אנשים, / הרי יהפכו אותנו ליהודים פולנים".⁴⁴

באופן מוחשי עוד יותר מהדהדת השואה העצמית בפיליטון "היהודים וסחטנותם", שהופיע בעיתון הילדים *Vedem*, ובו מונה הצופה אל הגטו מבחוץ את כל חטאי היהודים – ניצול, עושק, סחיטה, נישול – כדי להוכיח שהם סוחטים גם ילדים, כדוגמת ו"א (הכוונה לזולטר אייזינגר, מדריך המעון), "שאינו מהסס לסחוט מהם עבודת תרבות, כולא את קרבנותיו בחדר מעופש ואינו מרשה להם לצאת לאוויר הצח".⁴⁵

מקור אחר לסטירה היתה הגרמנית המשובשת וכבדת המבטא שבפי דוברי הצ'כית. זו הונצחה ב-*Šalom na Pátek* בקטעים שכתב כביכול מוריץ גרינבאום בן התשע (ובעצם כתב אותם אוולד באואר, "העורך הבלתי אחראי" של העיתון, כפי שהגדיר את עצמו), כגון: "vir

⁴¹ Theodor Reik, *Jewish Wit*, London, 1962, p. 85

⁴² Migdal, *Und die Musik spielt dazu*, p. 72

⁴³ *SNP*, no. 15/3

⁴⁴ *Vedem*, no. 2/21/2

⁴⁵ *Vedem*, no. 43/5

"vurdn jedevajle gevekt unt gecelt, kurc esvar zer lustyk
"Wir wurden jede Weile geweckt und gezählt, kurz es war sehr lustig
העירו וספרו אותנו, בקיצור היה שמח מאוד".⁴⁶

אפילו פרויד מצא סיפוק מסוים בהרגשת העליונות ממרומי הגרמנית הצחה שלו לעומת
הגרמנית היהודית, אותו Mauschel של יהודי מזרח אירופה (ואולי גם של אביו). בקברט של
קרל שוונק "אותו דבר, אבל אחרת", נכלל ההספד המפורסם של מרקוס אנטוניוס מעל גופת
יוליוס קיסר מפיו של רב המדבר צ'כית קלוקלת, השזורה ביטויים ביידיש ובגרמנית. כפי שציין
יזף טאואסיג, דווקא הקטע הזה, בביצועו של השחקן פרנטישק מיסקה, עורר בקהל את
הצחוק הגדול ביותר.⁴⁷

חיי הגטו היו שרשרת רצופה של מצבים אבסורדיים מעוררי גיחוך, שהיתה בהם מעין
הכרזה על עצמאות או – במונח הפרוידיאני – הגנה על שלמות האגו: אני חושב לי את שלי.⁴⁸
אחד האירועים, שזכה לתגובה לעגנית בכל המקורות שנשמרו, היה המצעד של משטרת
הגטו היהודית, כפי שארגן אותו ד"ר קרל לוונשטיין, המפקד החדש של שירותי הביטחון, בן
חסותם של הנאצים, כדי להוכיח את משמעת הברזל של שוטריו (בניגוד לגישה הסלחנית
והנטייה לבלגן של קודמיהם, השוטרים ממוצא צ'כי):

עם תזמורתו של טאובר בתור ליווי,

סוקר המפקד גנרל לוונשטיין

ולמגרש נכנס, בראש גלוי,

זקן היהודים אפ פון שטיין.⁴⁹

יעקב אדלשטיין, שבאותה העת כבר לא שימש זקן היהודים, אלא רק סגנו של ד"ר פאול
אפשטיין, הגיב, כפי שסיפרו עדים, כיאה לסוכן נוסע לשעבר, פרנסה שעסק בה כשהיה פליט

⁴⁶ SNP, no. 7/1

⁴⁷ Taussig, *Die Theresienstädter Kabarette*, p. 240

⁴⁸ זיגמונד פרויד, *מסות נבחרות*, א, תל אביב 1967, עמ' 215.

⁴⁹ ד"ר אוטו אלטנשטיין, אב"ט, 366.42.

מגליציה בראשית דרכו הציונית בצ'כיה. רחוק מכל גינוני טקס או משמעת מופגנת, ניגש אדלשטיין לאחד השוטרים, שזכו כולם לחולצות אפורות אחידות חדשות, תפורות מסדינים ישנים שנצבעו, מישש את הבד בין שתי אצבעות כדרך סוחרי הטקסטיל, ואמר: "יפה מאוד, יפה מאוד".⁵⁰

Šalom na Pátek הגיב על המצעד ב"יומנה של בת 17": "נורא מצא חן בעיני, איך שהם צעדו בשורה, מנענעים את היד השמאלית הנה ושמה ומשאירים את היד הימנית מתוחה, כנראה החזיקו בה איזה נשק סודי בלתי נראה. ואת הרגליים הניפו קדימה במרץ כזה עד שפחדתי, שלא ייקרעו להם".⁵¹

ההתבדחות, ההשתטות, מעשי הליצנות, הצחוק למען הצחוק – לצעירים שגדלו בצ'כיה היו כל אלה חלק בלתי נפרד מהווי חייהם שלפני המבול, והם נמשכו גם בטרזין. רודולף לאוב כתב בעיתון *Vedem* על הצגת האופרה לילדים *Brundibár*, שהוצגה לפני ילדי הגטו יותר מ-50 פעם. אחרי תיאור כל התקלות בעת החזרות ואימת הבמה בעת ההצגות הראשונות כתב: "עכשיו, בהצגות החוזרות, אנו כבר שרים מתוך שגרה ורק דואגים שיהיה הרבה בידור".⁵² השבח הגדול ביותר שיכלו חניכיו להעניק לוולטר אייזינגר, מנהל מעון "שקיד", היה שהוא "מבין צחוק". בכמיהה הזאת לבדיחות, ללעג ולמעשי קונדס מצד הנערים היה גם ניסיון להתגבר על הפרידה מההורים, הרעב, הגעגועים לבית, המחלות. האנוש האכנבורג, נער רגיש, ששיריו הם מהיפים שנכתבו בגטו, התקומם נגדה: "האדונים הסטיריקנים נוטלים מהמחבר כל חשק לכתוב. תרבות היא בעיניהם או צחוק או שהיא רצינית ואז חייבים לשים אותה ללעג".⁵³

טקסטים הומוריסטיים רבים היו פרודיות אקטואליות לתמליל של מנגינות קיימות – שירי עם, להיטים, אריות מתוך אופרות, שירי תאטרון W+V, החל ב־Old Man River וכלה בלהיט הצ'כי המתקתק "הייתי רוצה את תצלומך במסגרת זהובה" – לא רק בגלל חוסר זמן ויכולת לחבר מנגינות חדשות: הטקסטים דיברו על ההווה, המנגינות התחברו אל העבר. בעיתון

⁵⁰ בונדי, אדלשטיין נגד הזמן, עמ' 370.

⁵¹ SNP, no. 6/5

⁵² Vedem no. 44-45/9

⁵³ Vedem, no. 44-45/12

Vedem הופיעה מחרוזת שלמה של שירי עם שחוברו להם טקסטים עדכניים. אחד מהם הוא פרודיה על שירו האהוב של טומש ג' מסריק, נשיאה הראשון של הרפובליקה הצ'כוסלובקית. בשיר המקורי אב שואל את בנו אם כבר חרש את השדה, והבן עונה לו שחרש, חרש, אבל רק מעט, כי המחרשה נשברה. בנוסח טרזין נאמר:

אח, בני, בני, למה באת הביתה,
לשכת העבודה חקרה אם עבדת.

עבדתי, עבדתי, אבל לא הרבה,
העבודה כבר עייפה אותי לגמרי.

בשיר אחר במחרוזת נאמר:

אני מקוֹטְנָה הוֹכָה, מקוֹטְנָה הוֹכָה,
סנדלר בהסבה.
להיות בבנק בהנהלה, הנהלה,
דבר שונה היה.⁵⁴

אייזינגר, מחברה של מחרוזת שירי העם, היה קומוניסט, וכמוהו גם טאוסִיג, שוונק וכותבי טקסטים צ'כיים אחרים. לימים התברר שקומוניזם והומור אינם יכולים לדור בכפיפה אחת, אך אז, כשהיה הקומוניזם אמונתם של בעלי הכוונות הטובות, הכמהים לצדק ולשוויון, היו גם קומוניסטים שידעו לצחוק על עצמם ועל מצבם, קומוניסטים ליצנים. במציאות הגטו היו מרכיבים רבים של קרקס, ולא פלא ששימש לעתים מטפורה: כשהוקם ביולי 1943 בכיכר העיר טרזין אוהל ענקי למען ה־Kistenproduktion, אריזתם בארגזים של אביזרי חורף המיועדים למכוניות צבאיות בחזית המזרח, אך טבעי היה שכונה קרקס. לא רק בגלל האוהל והאות K המשותפת, אלא מפני שלעתים אכן דובר בהצגה: מרכיבים שנשלחו

⁵⁴ Vedem, no. 3/3-4, in: Ludmila Vrkočová, *Rekviem sami sobě*, Praha, 1993, pp. 152-153

לטרזין מגטו לודז' וממקומות אחרים לא הגיעו תמיד בצורה סדירה, וכשציפתה המיפקדה המקומית לביקור של בעל שררה בזמן שהייצור נעצר בהעדר חלקים, פשוט ניתנה הוראה לפרוק ארגזים שכבר נארזו, והסרט הנע שנעצר החל שוב לנוע. וכמו בכל קרקס היו גם בטרזין ליצנים עצובים – בעצם כל המצחיקנים של הגטו היו ליצנים עצובים, מדעת או שלא מדעת.

בכל מקום מצוי אחד

שצוחקים לו כל הזמן

בכל מקום מצוי אחד

המשחק למענכם את הליצן.⁵⁵

הומור מאפשר ריחוק, והתרחקות מאפשרת הומור: כל מה שהזכיר את טרזין כעיר נורמלית לפני שהפכה לגטו, היה מצחיק, כמו מודעות של קונדיטוריה, מעדנייה, מבשלת בירה ובתי עסק מקומיים אחרים, שבעבר בישרו ברבים: "אמא שלנו קונה קפה רק אצל ביצ'יק בטרזין", או "פרנטישק חורוואט, חנות מעדנים בכיכר העיר בטרזין, מציעה ללקוחותיה הנכבדים יינות מעולים".⁵⁶

גם מבט לעתיד אפשר צחוק על ההווה המשפיל: עשר שנים אחרי השחרור, במסעדה מפוארת, גברת מבוגרת בשמלה אלגנטית מתקרבת אל גבר לבוש סמוקינג, מביטה בו דרך משקפת ידית ושואלת: "האם אדוני לוקח את המרק הצח?",⁵⁷ כפי ששאלו יומיום זקנים וזקנות בעת חלוקת הנוזל האפרורי המריר המכונה מרק עדשים את הצעירים שלא היו תלויים אך ורק בחלוקת האוכל הציבורית: "האם אדוני לוקח את המרק?" אם היתה התשובה שלילית, היה אחד מהם זוכה בו ובולע אותו במקום.

ואם לא זמן מרוחק, די היה גם במקום מרוחק: כדי למנוע ניסיונות בריחה נוספים, כפי

⁵⁵ Migdal, *Und die Musik spielt dazu*, p. 121

⁵⁶ SNP, no. 10/4, 13/16

⁵⁷ Taussig, *Die Theresienstädter Kabarette*, p. 227

שארעו בגטו באפריל 1943, הציע *Šalom na Pátek* להנהיג קשר אוטובוסים סדיר בין טרזין לפראג ואף פרסם רשמים של אסיר עם שובו לגטו: תושבי פראג חסרי נימוס, הם אינם מסירים כובע או קדים קידה לפני כל לובש מדים כנהוג בטרזין, והם אינם מכירים בכסף הגטו (שהוצא לשם אחיזת עיניים לקראת הביקור הצפוי של משלחת הצלב האדום הבין-לאומי). רשיון ליציאה ברחוב בערב, חלום של כל אסיר בגטו, שרק מעטים זכו לו, לא עשה על אנשי פראג כל רושם, ובכלל, תושבי העיר בעלי מנהגים משונים. "האם ידעתם, שבפראג גרים בני הזוג יחד?! הו, כמה מעוות וכמה לא מעשי!".⁵⁸ לבסוף נשלחת לפראג יחידת חלוץ, כדי שתנהיג גם בה מהישגי הגטו: מחראות ענקיות בכיכר העיר העתיקה, ייבוא כינים כדי לאפשר חיטוי המוני, פתיחת "שלוסיסה" (מקום שבו החרימה המפקדה את מרבית מטענם של הבאים לגטו) באולם הגדול של היכל לוצרנה שבכיכר ואצלב ושינוי מספור החדרים בכל בנייני הציבור בפראג לפי הדוגמה המזהירה של קסקרטין מגדבורג, מקום מושבה של הנהגת הגטו היהודית, כדי למנוע כל אפשרות של התמצאות.⁵⁹

*

עיתון הומוריסטי בגטו שמתו בו 33,000 איש ועוד 88,000 נשלחו ממנו להשמדה, יכול להיראות כמו דבר-מה מעוות, חולני. ואולם יש לזכור כי את *Šalom na Pátek* ייסדו עובדי מחלקת הבנייה, חברי יחידת הבינוי, ועד סתיו 1944 היו רובם מוגנים מפני משלוחים מזרחה. אמנם תנאי החיים בגטו היו קשים גם להם – גם הם לא אכלו לשובע, גרו עשרה ויותר בחדר, בנפרד מן הנשים, וסבלו מפרעושים ומפשפשים – אבל היה בחייהם בגטו משום המשך של חייהם הקודמים, הן מבחינת מקצועם בתורת אדריכלים, מהנדסים וגרפיקאים, והן בראיית העולם, שאחד ממרכיביה היה ההומור.

כדי לשפוט נכונה את ההומור של טרזין, עלינו לשכוח את מה שידוע לנו: שרוב הכותבים, המאיירים, המספרים, המבדחים, כמו רוב הצופים, המאזינים והקוראים, מצאו את מותם בתאי הגז; ואלה שעברו את הסלקציה מתו רובם מאפיסת כוחות באחד ממחנות הריכוז בגרמניה או בצעדות מוות. שוב ושוב אנו חייבים לשנן לעצמנו: הם חיו את היומיום בטרזין מתוך תקווה שיצליחו לשרוד, מתוך פחד נורא מפני הטרנספורטים מזרחה, אך לא מתוך ידיעת המוות הבטוח. בהומור היו נחמה, ניצחון רגעי על המציאות, טיפת אשליה, זיק של

⁵⁸ SNP, no. 2/1-3, 4/1-3
⁵⁹ SNP, no. 5/3-4

חירות. ההומור סייע לאסירים להחזיק מעמד עד כמה שניתן, לשמור על שלמות אישיותם, להשתחרר מפחדים, לגחך במקום להיכנע, להסוות את האימה, לראות בהווה מצב ארעי, גשר אל המחר. אלא שהמחר איחר לבוא.

מקור: רות בונדי, "הומור כנשק", שורשים עקורים, יד ושם ובית טרזין 2002, עמ' 61-79